

IDENTITÁS, KULTURÁLIS EMLÉKEZET, ÉLETELBESZÉLÉS*

Az ételbeszélés olyan énről szóló diskurzus, amely mindig a másikról is szól, így az identitás megkonstruálása már önmagában is dialogikus, interkulturális tevékenység. Ezért kiváló terepe saját és idegen kultúraspecifikus jellemzőinek, változásainak, elmozdulásainak feltárására. A tanulmány vizsgáldásának homlokterében Müller Teréz *Igaz történet* és Idősb Bálint József *Imádkozzál és dolgozzál* című ételbeszélése áll. Annak kimutatására fókuszál, hogy a vajdasági magyar térségben hogyan reflektálódnak a hatalomváltások, egy állandóan radikális változásoknak kitett térségben miként határozza meg többség és kisebbség kapcsolatát és egymásra ható viszonylatrendszerét a hatalmi struktúrák működése. Az ételbeszélés háttértexthusaként kirajzolódnak a huszadik századi történelmi átalakulások, törésvonalak, traumatikus életesemények, identitásváltások egy zsidó kereskedőcsalád és egy földműves-család mindennapjainak elmondásán keresztül. A dolgozat elsősorban az asmanni emlékezetkutatás eredményeit hasznosítja.

Kulcsszavak: népi ételbeszélés, emlékezetkultúra, identitás, interkulturalitás, vajdasági magyar irodalom

A vajdasági magyar kulturális közeget az utóbbi években fedezi fel a népi és a polgári ételbeszélések – naplók és önéletírások – jelentőségét. Sorra jelennek meg az önreprezentációnak azok a formái, amelyek a napló és a visszaemlékezés műfaji határán helyezhetők el. A szerzők a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből kerülnek ki, s írásaik hordozzák is annak a társadalmi rétegnek a jellegzetességeit, amelyhez tartoznak. Vannak köztük paraszti önéletírók, akik csak szűkebb közösségük életében játszottak fontos szerepet, s akiknek kötetben olvasható szövegei a kiadói szabványosítás és nyelvi-stilisztikai egységesítés „áldozatául estek”, míg mások – például iparosok vagy széplelkű tanítónők – önként mondanak le a spontán szövegalkításról, nemritkán irodalmi idézetekkel tüzdellik tele szövegüket. De olyan utólag naplóvá alakított kötetek is napvilágot láttak, amelyeknek szerzői a két világháború közötti politikai élet alakítói voltak, s akik a magánélet eseményeinek előtérbe állítása helyett tudatosan vállalták a dokumentumok

* evatoldi@eunet.rs

A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektumának keretében készült.

egybegyűjtését, s a sajtó alá rendező szándéka is sokkal inkább a közösségi események megörökítésére törekedett, mint a családi események lejegyzésére.

Az egyre számosabbá és gazdagabbá váló anyag azonban jobbra reflektálatlan marad. Most a vajdasági magyar kulturális közeg¹ jórészt feltáratlan jelenségének megfigyelésére vállalkozunk, amikor az ételbeszélések sorából két olyan szöveget teszünk vizsgálatunk tárgyává, amelyek teljesen eltérő társadalmi közeg reprezentáns alkotásai, ám amelyeket szerzőjük műfaji meghatározása, az „igaz történet” leírásának igénye és megfogalmazása mégis rokonít egymással.

A MÚLT MINT MEGÖRÖKÍTÉSRE ÉRDEMES ENTITÁS

Vizsgálatom tárgya két olyan önéletírás, amelyek szerzője idős korában kezdte életének megörökítését. Idősb Bálint József *Imádkozzál és dolgozzál* címmel jelent munkájának első bekezdésében olvassuk, hogy nyolcvanévesen kezdett hozzá élettörténetének papírra vetéséhez, Müller Teréz pedig kilencvenegy éves – egészen pontosan ő maga árulja el életkorát: „két hónap múlva betöltöm a kilencvenkettedik évemet” (Müller, 2011, 9) –, amikor belekezd *Igaz történet* című visszaemlékezésének megírásába, és kilencvenöt, amikor pontot tesz a végére.

Esetükben az emlékezetkultúra assmanni kategóriája maradéktalanul érvényesül, miszerint az emlékezőnek „viszonyba” kell lépnie a múlttal, amelynek múltként is kell tudatosulnia. Jan Assmann szerint ennek két feltétele van. Az egyik, hogy Múlt ne tűnjön el nyomtalanul, létezzenek bizonyítékoknak, amelyek alapján következtetünk meglétükre. A másik feltétel, hogy a Múltról szóló bizonyítékoknak jellegzetes különbséget kell felmutatniuk a Mához képest (Assmann, 2004, 32).

Az *Igaz történet* írója ennek megfelelően kezdi el élettörténetét, a múltat a jelentől markánsan elkülönöző entitásnak fogja fel: „Messzi időkre kell gondolataimnak visszazállni” (Müller, 2011, 9). Az önéletírói attitűdöt a múlt megörökítésének intenciója működteti. Először családfáját vázolja fel, mely nélkül az életnarráció megértése sem lehetne teljes, ugyanis megtörténik, hogy azonos nevű „szereplők”, családtagok tűnnek fel a történetben. Szándékát is körvonalazza: „a jövő nemzedéke” számára ír, tudatában van tehát annak, hogy a múlt az ő szövegén keresztül képződik meg. Azon túl azonban, hogy élettörténetét papírra veti, amelynek legfőbb kritériuma az igazság – „A tiszta igazat akarom leírni ott is, ahol nem volt mindig szép és jó, és azt is, ahol a nap fénye állandóan ragyogott rám” (Müller, 2011, 9) –, nincsenek nevelő szándékai. Nem példaként mutatja fel önmagát, nem valamiféle követendő erkölcsi szándék vezérli, csupán megrajzolni

¹ A „vajdasági magyar kulturális közeg” fogalma egy sor történelmi esemény ismeretét feltételezi, amelyek közül ezúttal a szempontunkból legfontosabbra utalunk: az első világháborút követő trianoni békeszerződés 1920-ban a korábban Magyarországhoz tartozó, magyarok, szerbek, bunyevácok, szlovákok, ruszinok, németek, sokácok, horvátok lakta Vajdaságot a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolta. A második világháború idején, 1941 és 1944 között a terület ismét Magyarországhoz tartozott, majd a háború végén a Vörös Hadsereg és Tito partizánjai elfoglalták a területet, amely Jugoszlávia, azon belül is Szerbia része lett. Amikor dolgozatomban határmódosításokról, rendszerváltozásokról beszélek, ezekre a történelmi eseményekre hivatkozom.

a család történetét az utána következő nemzedék számára, hogy azok is megismerjék őseiket. Egyfajta nyomot hagyás, életösszegzés a múltlétesítés során. Az a fajta őstapasztalat mozgatja, amelyről Jan Assmann is beszél *A kulturális emlékezet* című tanulmánykötetében:

A Tegnap és a Holnap közti szakadás legeredetibb formája, úgyszólván őstapasztalata, mely nyomtalan eltűnés és megőrzés közt döntésért kiált, a halál. Az élet csak véget értevel, végérvényes folytathatatlanságával nyeri el a Múltnak azt az alakját, amelyre az emlékezés kultúrája épülhet. Úgyszólván az emlékezés kultúrája „összszínpadával” van dolgunk. Egyfelől ott az egyén természetes vagy éppen mesterségesen szított visszaemlékezése, öregkori visszatekintése saját életére, másfelől ott a róla való megemlékezés az utókor részéről – a kettő közti különbség pedig fényt vet az emlékezés sajátosan kulturális jellegére. Azt szokták mondani, hogy az elhunyt úgy „él tovább” az utókor emlékezetében, mintha csak valami természetes továbblétezésről volna szó az illető saját erejéből (Assmann, 2004, 33-34).

Müller Teréz önéletírása részben „mesterségesen szított visszaemlékezés”-nek nevezhető, hiszen unokája, az ismert szerb író, Aleksandar Tišma vásárolja számára a füzetet, amelybe írni kezd – erről több forrásból tudomást szerezhetünk. A kötet függeléke közli az író, Aleksandar Tišma, özvegyének, Sonja Tišmának a levelét, amelyet a *Hid* főszerkesztőjéhez, Bori Imréhez intézett, aki részleteket szándékozott közölni az önéletírásból, amiben hirtelen halála gátolta meg. Ebből a levélből kétségtelenül kiderül, hogy valóban Aleksandar Tišma biztatta arra, írja le emlékeit, ő vitte el nagyanyjához az üres füzetet.

De Aleksandar Tišma önéletrajzi regényében, a *Sečaj se večkrat na Vali* (Emlékezz sokszor Valira) címűben is tesz utalást arra, hogy megkérte nagyanyját, írja le azokat a történeteket, amelyeket egyébként is gyakran mesél családi körben, amolyan hogy unaloműzőként, szabadidős tevékenységként (Tišma, 2012). Ugyanott említi azt is, hogy nagyanyja élete végéig képes volt izgalmas – például nagyapjának a zsugoriságáról, vagy a falusi bérlőkkel, a szolgálólányokkal való bajlódásáról szóló – történetekkel szórakoztatni vendégeit, miközben semmit nem halványult emlékezete, még hajlott korában sem. Az oralitás mellett az írás nyomatékosítja a szándékot, hogy családtagjait megtartsa „a közösség tagjainak sorában”, és magával vigye a jelenbe.

Ily módon a visszaemlékezés kétszeresen is „mesterségesen szított”, ezen a ponton túl azonban az öregkor pszichológiájának megfelelően alakul: legnagyobb szerep a gyermekkorra jut, s a legnagyobb hiátusokat az érett felnőttkor és az öregkor tapasztalatának ábrázolása mutatja.

A HALÁL ŐSTAPASZTALATA

Amikor Müller Teréz önéletírásáról beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, milyen jelentős szerepe van benne a halál őstapasztalatának. Az emlékezés kultúrájának „összszínpadán”, a halál tudatában – de korántsem közelségében! –

íródo történetek egyáltalán a visszaemlékezés kezdetén játszanak fontos szerepet. Az írás célja a halál ellenében fogalmazódik meg: a családtörténet reális és mitikus világkép metszéspontján létesül a narrációban, hiszen az önéletíró hiszi, leírva meg később az olvasás által tovább élnek azok, akik már nincsenek az élők sorában.

Ha az önéletírás témakörében gondolkodunk, legjelesebb teoretikusának és kutatójának neve és elmélete mindenképpen előkerül. Philippe Lejeune *A napló mint antifikció* című tanulmányában a „hétköznapi írásmódok” elsőbbségét hirdeti a különféle fikciós megoldások és elbeszélői stratégiák ellenében. Az irodalmi naplók íróit egyenesen a műfaj imitátorainak nevezi, az igazi olvasói érdeklődést szerinte csak az a napló képes kiváltani, amelynek tárgya uralhatatlan, vagyis nem olyan tényanyag, amelyet megismerhetnénk valamely más műfajhoz tartozó alkotásból – például egy történelemkönyvből vagy ismeretterjesztő munkából. Fontos ezenkívül, hogy az elbeszélés ne legyen célelvű, maga az elbeszélő se tudja, hogyan alakul majd, valamint lényeges, hogy ne ismerjük a történet végét. „Életünk egy sor lehetséges forgatókönyvet kínál, ezek választéka viszont naponta változik, és csak félig-meddig ismerjük őket. Senki sem tudja, merre visz az útja, hacsak azt nem, hogy a halálhoz” (Lejeune, 2008, 19).

Ha író vezet naplót, se nem él, se nem ír, mondja Lejeune, s ennek a kettős kudarcnak a feszültsége által kapja meg a műve a jelentőségét. Antifikciónak nevezi az így keletkező írásművet, s mindennél többre tartja azt az izgalmat, amellyel feltárul egy-egy napló világa, amellyel fény derül egy-egy szerző életének alakulására. Az antifikció egy ponton számára értékesebbnek mutatkozik a fikciónál.

A visszaemlékezések esetében a történetelvű narráció meggátolja, hogy az anyagot teljes mértékben illékonyan fogjuk föl, ezenkívül a „múlt” a narrátor számára már ismert, létező entitás, amely a létesülés során nyeri el végső formáját. A naplószerűséget azonban fenntartja: az írás megkezdése dátumának – 1968. október 25. – és a befejezése – „Novi Sad, 1972. március 12.” – időpontjának feltüntetése szavatolja, miközben a narratívum többnyire a lineáris elvű elbeszéléstípus keretében jelenik meg. Müller Teréznek közel négy év kellett, hogy megírja s ezekkel a szavakkal zárja füzetét: „Ezzel befejezem életem történetét. Hogy pontot mikor teszek utána, Isten a tudója” (Müller, 2011, 76). A naplószerűségre mind Müller Teréz, mind Isdósb Bálint József visszaemlékezése utal, de azt nem elbeszélő tárgyához társítja, hanem saját elbeszélői pozícióját rögzíti vele.

A TRAUMATAPASZTALAT ELBESZÉLÉSE

Müller Teréz önéletírása olyan visszatekintés, amelybe nemcsak én-identitása íródik bele, hanem az azt átszövő történelmi, társadalmi, kulturális hagyomány is. Olvasatunk során nem tekinthetünk el attól, hogy referencialitással rendelkező, valós, megtörtént eseményeket rögzítő, magántörténelmet létesítő dimenziója mellett nagy horderejű történelmi eseményeket is textualizál.

Jelentős szöveghelye a könyvnek a túlélő elbeszélése, melyben az 1942-es újvidéki razziát és előzményeit írja le, melynek során a magyar fasiszta rendszer

több ezer zsidót és szerbet öl a Dunába. Mivel alig található leírás róla, hosszabban idézzük fel az oral history fontos dokumentumaként is felfogható beszámolót. A félelem érzelmi attitűdje általánossá válik azokban az újvidéki hétköznapiakban: „Rettegve feküdtünk le, és rettegve keltünk várva ismeretlen sorsunkat” (Müller, 2011, 58). Majd a bizonytalanság és a félelem fokozódásáról, a közállapotok jellegéről tudunk meg részleteket: „El lehet képzelni, milyen napok voltak azok, mikor bár távolról, de reggeltől estig hallatszottak a lövések, és a legnagyobb tilalom mellett is szárnyra kelt a hír, hogy minden lövésnek emberáldozata van” (Müller 2011, 58). A szenttelenség és a távolságtartás hangja a traumatapasztalat előrevetítéseként konstituálódik: „A holtakat a Dunába dobták” (Müller 2011, 58). A bizonytalanságnál azonban jobb a biztos halál tudata is, a várakozásnál a beteljesülés, amit egy elszólás árul el. Elhurcolásának kezdetét ugyanis ezzel a szóval kezdi: végre. A razzia harmadik napján végre nála is megjelenik egy őrmester és két közkatona. Jellemző az is, ahogyan az őrmestert jellemzi: igen kedves ember volt, aki még figyelmezteti is, hogy ne posztó télikabátot, hanem bundát vegyen föl, mert kinn mínusz huszonkilenc fok van.

Akkor hatvanöt éves voltam, szót fogadtam, jól felöltöztem és az őrmester kíséretében kiléptem a ház kapuján. Az utcán már várt egy hosszú sor összegyűjtött zsidó, engem is közéjük löktek, és elindítottak egy tér felé, ahol üres kamionok vártak ránk, hogy a Dunához szállítsanak bennünket (Müller, 2011, 59).

A narrátort a minden helyzetben megőrizni a méltóságot attitűdje vezérli. A helyzetből adódó pszichológiai sok kiöli az érzéseket, csupán egy-egy szinonima – „löktek” – vagy hasonlat jelzi az erős emocionális hozzáállást. Az emberélet mint értéktelen objektum manifesztálódik, a test tárgyi mivoltában jelenik meg, következésképpen az ember mint egzisztenciális lény kérdőjeleződik meg az emlékező leírás során: „Úgy dobáltak fel a kamionba, mint a szemetet, addig, míg meg nem telt. Azután le a Dunára” (Müller, 2011, 59).

Szükszavú és tárgyilagos, az idők távolából is élesen kirajzolódó magának a szörnyű tettnek a leírása:

Mikor kiértünk a Duna-partra, azonnal ötös sorba állítottak bennünket, és lassú léptekkel haladtunk a lék felé, amelyet a Duna jégen vágtak, és amelybe a levetkőztetés után az embereket, gyermekeket élve bedobták. Ha azután még volt ereje és életösztöne, hogy visszakapaszkodott, vasvillával visszalökték (Müller, 2011, 59).

A túlélés sem örömujjongást vált ki a memoár írójából, hanem tényszerűsége szorító, érzelemmentes leírást eredményez: „Az oszlop lassan fogyott, és éntőlem lehetett még öt méter a tett színterétől, mikor odagördült egy autó benne néhány civil egyénnel, és leállították a vérengzést. Mi, akik kívül dideregtünk, lehetünk öt-hatszázan, mi megszabadultunk” (Müller 2011, 59)

A hazafelé vezető út, a megmenekülés, amellet, hogy egyedülálló, az elbeszélő szubjektum emlékidéző mechanizmusaira világít rá. A tudat mélyéről feltörő

képsor azokat a jeleneteket rendezí egymás mellé, amelyek saját megfigyeléséből táplálkoztak, számára is nagy jelentőséggel bírnak, még akkor is, ha az események nagyságrendje az olvasó számára nem egyenértékű: az emlékezés menetében az elmaradó, fáradt emberek lelövése, a padlóra ültetés és a kettesével való kiszólitás ugyanolyan félelemkeltő:

Míg jöttünk a városba, akik nem bírták zárni a sort, elernyedte öreg szerencsétleneket egyszerűen lelőtték és otthagyták a havon. [...] Mikor a tornaterembe értünk, mindenkinek le kellett ülni a padlóra, és senkinek sem volt szabad kimeneni még a sürgős dolgát elintézni sem. Most itt váraoztunk szótlánul, reménytelenül, még végre kettőnként vitték ki az embereket; reszkettünk a félelemtől, hogy mi jöhet még (Müller, 2011, 59–60).

A cinizmus tetőfoka, hogy elmagyarázzák nekik a történeteket, mintha nem a saját szemükkel látták volna, nem velük történt volna. A sokkos állapotban levő emberek megtévesztésének, a hazugság létesülésének vagyunk ekkor olvasói: „a karzaton megszólalt a megafon: »S köszönetet mondunk a zsidóknak, akik oly szépen viselkedtek, mert mindenki nyugodtan hazatérhet. Csak azért tartottuk eddig vissza önöket, hogy az utcákat megtisztíthassák«” (Müller, 2011, 60). A túlélés pillanatában a jelenlévők hóhéraik iránt érzett hálája is a félelemérzés paradoxonai közé tartozik, a traumatapasztalat kiváltotta pszichológiai mozzanat, nekik hálálkodnak, őket ünneplik szabadulásukért: „Erre kitört a hisztéria. »Éljen Horthy!« kiáltással sok nő a csendőrökre vetette magát, ölelte, csókolta a megszabadulás örömeiben” (Müller, 2011, 60).

A halál „őstapasztalata” a hallgatás alakzataival párosul. Müller Teréz nyilván nem mesélt vagy nem sokat mesélhetett gyerekeinek az átéltekről. Aleksandar Tišma önéletrajzi regényében ezt az epizódot nem írja le, csupán a megmenekülés körülményeit, elsősorban azt az abszurd helyzetet, mennyire hálálkodtak a túlélők, valamint azt említi, hogy elhurcolása után nagyanyja soha többé nem tért vissza korábbi lakásába. A trauma helyszínének elhagyása mint öngyógyító mechanizmus lép életbe. Müller Teréz bizonyára a családját is meg akarta kímélni a történetektől, hiszen lánya így reagált a hallottakra: „Szegény Olgám az izgalomtól merevgörcsöt kapott, alig bírtuk Gáborral ágyba fektetni. Az izgalmat Olgámnál ágyban fekvé pihentem ki pár nap, szombaton, vasárnap és hétfőn” (Müller 2011, 60). Dori Laub megfigyelése teljes egészében erre a helyzetre vonatkoztatható. Szerinte ugyanis a traumatikus elbeszéléseket hallgatók „védelmi álláspontjának” egyike a teljes paralízis, valamint a „teljes visszavonulás és lebénulás a kétségbeeséstől” (Laub, 1992, 72).

A trauma elbeszélhetetlensége is ezzel van összefüggésben, Dori Laub egyenesen a traumaesemények szükségszerű velejárójának tartja. Az a félelem, hogy a sors rossz ómenként visszatérhet, kulcsszerepet játszik a traumaelbeszélésekben, és ez fosztja meg mind a tanút, mind az emlékezőt a róla való beszédétől. A csend a biztonságot szavatolja, de a szavak kimondása által az, ami elől valaki rejtőzni

próbált, újraéledhet. Ezen túlmenően pedig már maga a beszéd aktusa is traumatikussá válhat. S a felélesztés, a beszéd már nem gyógyírként hat, hanem további trauma forrásává válik.

Müller Teréz soha nem ment vissza a házba, ahonnan a Dunához vitték, sőt a városban sem maradt, hanem Budapestre utazott.

AZ EMLÉKEZÉS KULTURÁLIS MEGHATÁROZOTTSÁGA

Egy kivételes „civil önéletíró” veti papírra életének alakulását, konstruálja meg elbeszélő szubjektumát és múltját, miközben az életnarratíva kulturális háttére sem marad homályban. A narrátor mindössze négy osztályt járt, de fiatalkorában Horgoson magánoktatásban is részesült. A testvérek – öt lány és a bátyjuk – zongorázni tanultak, német különórákat vettek, s hetenként kétszer járt hozzájuk tanító „kizárólag helyes magyar írást tanítani” (Müller, 2011, 13). A magas szintűnek számító általános műveltség megszerzése mellett a kötés és a horgolás elsajátítása már kisgyermekkorban a későbbi jó háziasszony és a jó üzletasszony szerepére készít fel.

Ekkor alakul ki a narrátor kultúra iránti igénye. Horgosról Szegedre kerülve, az ottani üzletben segédkezik, miközben hat–hét színházi évadot végignéz, Jászai Mari, Blaha Lujza, Márkus Emília, Pálmai Ilka, Hegyi Aranka, Szájer Ilonka, Komáromi Mariska, Mészáros Giza és férje, Csontos Gyula lépnek fel akkoriban, néhányan ott kezdik a pályájukat, majd Budapesten folytatják karrierjüket. A művészetekkel szembeni igényességet is megtanulja. Aleksandar Tišma írja róla önéletrajzi regényében:

Nagyanyám (Müller Teréz) házában, ahol édesanyám felcseperedett, zongora állt, amelyen nagyanya, bár csupán négy osztályt végzett, az ünnepi ebédeket követően alkalmi dalokat és klasszikus etüdöket játszott, és saját könyvei is voltak, egyebek között olyan szerzők összes művei, amilyen Victor Hugo, természetesen magyar nyelven, és ha nagyanya üzleti ügyben Szegedre vagy Budapestre utazott, este mindig betért a színházba vagy az operába, és az előadásokról hosszan mesélt (Tišma, 2012).

A fiatalkor egy pezsgő, a 19. és 20. század fordulóján eleven életet élő Horgoson zajlik, tanítók, pesti hírlapírók, kereskedők és szegény emberek, orvosok, telekkönyvvezetők, bírók, írnokok töltik be a teret, amelynek leírása személyes átéltségével túltesz a néprajzi és antropológiai kutatások megfigyelésein. A társas kapcsolatok, csoportközi kölcsönhatások metszéspontján alakul a Horgoson játszódó, sokdimenziós társadalmi rétegzettségű világ, melyben már a gyermekek is elsajátítják a munkafegyelmet, azokat a kereskedelmi-vállalkozói rafinériákat, amelyek értékrendszerük alapjába épülnek be.

A visszaemlékezés írója titkokat is elmond az életéből. Szándékolatlanul. A naiv elbeszélő látásmódja nemcsak elfedi a tényeket, stílusának és elbeszélő tehetségének erejével megmutatja a rejtett összefüggéseket is. Nincs benne semmi művészieskedés, amikor például érzékletesen beszámol kérőinek soráról. Meg

arról, nővére tanácsára, az ő segítségével kit hogyan kosaraz ki, kinek a gyöngyvirágcsokrát hajítja ki az utca porába az udvarló után. Csupán a nyelvi megjelenítő készség árulja el az idősebb testvér határtalan féltékenységét, maga az elbeszélő nem érzékeli a körülötte szövődő ármányt, amely majd odáig vezet, hogy nővére elszereti a vőlegényét, és férjhez is megy hozzá.

A múlt idejű, visszaemlékező elbeszélés központi eleme a folytonos újakezdés mozzanata. Horgos, Martonos, Szeged, Mezőtúr, Budapest, Újvidék, közben néhány rendszer- és határváltozás, a teljes kifosztottság és az előlről indulás – ezek a mozzanatok állnak az emlékezés középpontjában. Müller Teréz állandó helyváltotató, állandóan cselekvő, mozgásban levő ember.

Az új határ létesülését, a „szerb megszállást” a horgosi közösség tagjai ideiglenesnek fogták fel, de hamarosan rájöttek, hogy tévedtek. Közben a család a pénzügyi változásokat is megérezte: a koronát szerb dinárra cserélik. Horgoson rendszeresen „svercelnek”, egész vállalkozások élnek abból, hogy Triesztből szállítják az árut. A feketekereskedelmet az új hatalom nem nézi jó szemmel, ezért a napjában többször is Szabadkára kocsizó Müller Terézt faggatják, kik szállítják illegálisan az árut, s mivel nem vall falubelijeit ellen, még arcul is ütik.

AZ ELBESZÉLT IDENTITÁS FORMÁI

A társadalmi változások, a családi kudarcok – melyek között központi szerepet kap szerencsétlen férjhez menésének története – egyenes következménye, hogy a visszaemlékezés válságnarratívák sorozatából tevődik össze. Egyrészt azért, mert az elbeszélő el akarja kerülni a dicsekvő pozícióját. De azért is, mert az emlékezetbe – feltehetően – mélyebben beleíródnak és raktározódnak a sérelem eseményei. Mégsem a többszörös kisebbségi szerep válik dominánssá az életében, amely különösen a két világháború között a vallási-felekezeti hovatartozása miatt lehetett volna traumatikus élmény, de magyarként sem érzi magát másodrendűnek. Ráadásul az alávetettséget nő volta is fokozhatná. Igaz ugyan, hogy bevallja, nem volt jó háziasszony, s lehet, hogy a gyerekeivel sem törődött annyit, mint kellett volna, átvette azonban a családfenntartó és -irányító szerepét.

A narrátor genderspecifikus elbeszélő pozícióját témája és szemléletmódja egyaránt szavatolja. Írása azonban nem azok közé a feminista szövegek közé tartozik, amelyek illeszkednek ugyan a patriarchális viselkedésmódhoz, mégis annak ellenében alkotják meg narratívájukat, oly módon, hogy egyúttal meg is kérdőjelezzik azt. Írói attitűdje a „feminil” (Zlatar, 2012, 165) szövegekhez közelíti, amelyek a női tapasztalatok szempontjából és kulturálisan nőként meghatározott stílusban születtek.

Az *Igaz történet* egy olyan Újvidékről beszél, amelyben a több nyelv ismerete természetes folyamat, ő maga magyarul beszél, a szerb őrnaggyal mégis tud kommunikálni: „ő szerbül beszélt, keveset németül, én németül jobban, de szerbül kevésbé, azért jól megértettük egymást” (Müller 2011, 66-67).

Ha egybeolvassuk a nagyanya önéletírását unokájának, Aleksandar Tišmának a naplójával, valamint önéletrajzi regényével, észrevehetjük, hogy a nagyanya

identitása stabil. A zsidó életformát nem a vallás gyakorlásának leírásán keresztül érzékeljük, és feltűnő, hogy az önéletrajz írója mennyire nem tulajdonít nagy jelentőséget a vallásnak. A zsidóság azonban nagyon is meghatározta a család életvitelét, életlátását, magáét a szerzőét is, aki a benneálló pozíciójából beszéli el a történetet. Nővérét ugyanis kitagadta a család, mert nem zsidóhoz ment feleségül, ő maga pedig azért választja élete párjának a férjét, akivel nem is boldog, mert nem akar maga is kitzsítottá válni. A szülők empátiájáról tanúskodik, hogy másutt már arról van szó, a család – látva boldogtalanságát – nem bánta volna, ha elválnak, és katolikust választ magának, ha ez véget vetne szenvedésének. Ő viszont végig kitart választottja mellett. Az alkalmazkodás képessége és a változás iránti tolerancia jellemzi a családot.

Az identitás teljes bizonytalansága majd unokáját jellemzi, akinek folyamatosan gondot okoz hovatarozása. „Tajfel (1974, 1978) elméletének posztulátumai alapján Bourhis és Giles (1977) azt a következtetést vonták le, hogy az egyén akkor fogja csoportját elhagyni, ha az számára az összehasonlítási folyamatban már nem kínál fel pozitív identitásképet” (Bindorffer, 2001). Aleksandar Tišma erről utolsó, önéletrajzi regényében és naplóiban egyaránt hosszasan töpreng. Valójában a *Sečaj se večkrat na Vali* egész narratíváját ez a problémakör tölti ki. Magyarság, zsidóság, szerbség, ortodoxia – ez az a nemzeti és felekezeti hovatarozás, amely foglalkoztatja, mert identitásában mindegyik elem fellelhető.

A nagyanya visszaemlékezése szinte csak önmagára vonatkoztatva tér ki a nemzeti és felekezeti kérdésre. Vejét, Olga lányának férjét is végig magyarul nevezi meg, Gáborként emlegeti, s csak unokájának önéletrajzából tudjuk, hogy Gavra Tišma valójában likai szerb, aki bevándorlóként kiválóan alkalmazkodott az újvidéki városi életformához, nemcsak külsőségeihez, a kifogástalan öltözködéshez, az öltönyhöz és a nyakkendőhöz, hanem a kulturális hagyományokhoz is. Az interkulturalitás jellegzetes példájaként tökéletesen megtanul magyarul és németül is. A konvertita magyar zsidó anyától és a gyöngye szerb pravoszláv identitással rendelkező apától származó unoka saját identitását keresi, és latolgtatja döntésének helyességét. „Gondolkodni Aleksandar Tišma műveiről – annyi, mint morfondírozni a törésről. Az »idegenedés« metaforája minden bizonnyal tőle származik, amennyiben már tudtunk az »egyedüllétről« és a »fél-életről«” (Gvozden, 2005, 97).

A hovatarozás és a hontalanság kérdése élete végéig foglalkoztatja Aleksandar Tišmát, a szubjektum számára a hibrid identitás felszámolása lenne kívánatos, ám a stabil elhatározás elmarad, ehelyett újabb kérdések kerülnek felszínre: „A különbség abból fakad, hogy titokban azt hittem, valami más vagyok (azaz zsidó), mint aminek tartanak (azaz szerbnek), de kiderült, csak áltattam magam, hogy valami más vagyok (azaz szerb), mint ami vagyok, s aminek tartanak (azaz zsidónak)” – jegyzi fel 1984. július 28-án (Tišma, 2005, 118). Ám az identitás kérdésében ugyanolyan erővel tör fel a nyelv és a nyelvváltás kérdése is.

Egyik naplófeljegyzésében olvashatjuk, hogy szerb felesége kineveti veszekezés közben, mert felejtteni kezdi a szerbet, nem csoda, mondja az asszony, hiszen

„elhagytam az otthont, és a magyarok közé mentem. Ugyanakkor – mint ahogy korábban is – csupán édesanyámmal beszélek magyarul. [...] Nyelvtudásom gyengülése alkalomadtán a tanult nyelvtől való eltávolodásból fakad – valahol az agyban. Ma, ébredés közben magyar szavakat mormolok” (Tišma, 2005, 118).

A félálomban mormolt szavak Jan Assmann állítását támasztják alá, aki szerint „az identitás a tudat ügye, vagyis egy önmagunkról kialakult tudattalan kép tudatosulása” (Assmann, 2004, 129), ami egyaránt vonatkozik az egyéni és a kollektív identitásra.

KÉPNYELV ÉS VIZUÁLIS KÖZLÉS

Visszaemlékezésében Müller Teréz elrejti-elfojtja érzelmeit. A szöveg kontextusában megkonstruált erőteljes, túlélésre berendezkedő, az örökös újrakezdés pozíciójában mutatkozó énnel nem lenne kompatibilis a túlcsoportuló emocionalitás. A kötet azonban fotókat is tartalmaz, valamint az életelbeszélés néhány kézzel írott lapját is. Feltűnő, hogy mindezek ellentétéként Kiss József szentimentális-giccses *Anyaszív* című versét írja az utolsó lapra, bizonyára emlékezetből, hiszen interpunkciója és tördelése nem is hasonlít ahhoz, amelyet ugyancsak a kötetben láthatunk kinyomtatva. Mintegy visszavonja a szöveg szikárságát és racionalitását, ugyanakkor a figyelmet szemérmesen a saját személyéről az utódokra tereli.

A szövegben a család összetartó erejének van nagy szerepe, az összefogás, egymás segítése természetes létezhelyzet. A kereskedőcsaládban a gyermeknevelésnek vagy a háztartási munkák leírásának kevés szerep jut. Az anya–lánya viszony is inkább csak kisebb mértékű torzalkodások említésében merül ki.

A kötetet azonban képanyag is kiegészíti, a fotók pedig erőteljes narrativitással rendelkeznek, hozzájárulnak az identitásképződés folyamatához. Az első képek egyikén jellemző módon a családfő egy könyvön nyugtatja a kezét. Akkor is sokatmondó ez a mozzanat, ha tudjuk, fényképezési beállításról van szó.

A szövegbeli intimitás leírásának hiányát teljes mértékben helyettesíti viszont egy másik elem. A fényképek a testírás mozzanatát erősítik fel, elsősorban a nagyanya testtartása által. A testnarratívák közül pedig különösen kiemelkedik a kéz szerepe: a nagyanya mindig erősen szorítja valakinek a kezét, a viszonylag kései, 1960-as évek végi képeken a már kamaszodó dédunokát fogja át óvón és védelmezően, ami önidentitásának szilárdságaként is felfogható.

EGYÉNI ÉS SZEMÉLYES IDENTITÁS

Történetek szövik át az időt, amelyben élünk. Helyünket a világban, még mielőtt magunkra eszmélnénk – sőt, talán nem túlzás azt állítani: még mielőtt megszületnénk – családi elbeszélések jelölik ki. A ránk hagyományozott történetekhez azután hozzátesszük a magunk állandóan változó, nyugvóponton még halálunkkal sem jutó történetét. Ami kívülről ér bennünket, és amit magunk teszünk, amit gondolunk, képzelünk és tapasztalunk, amitől félünk, és amit remélünk, elmondjuk magunkról, és elmondjuk egymásról, elmondjuk újra és elmondjuk másként (Tengelyi, 1998, 13).

Tengelyi László *Élettörténet és sorseseemény* című kötetének megállapításai Idősb Bálint József önéletírására is vonatkoznak, aki *Imádkozzál és dolgozzál* című visszaemlékezés-kötetét úgyszintén időskorában, nyolcvanévesen kezdi el, szövegét tíz évig írta, miután még kilenc évet élt. Az alapszöveg megírásához valójában alig több mint három esztendőre volt szüksége, ám ezután még hat példányban lemásolja emlékezését, de nem teljesen azonos formában, némelyiket kiegészíti, míg másokból elhagy részeket (Bálint, 2010, 211). A szöveg kötetkiadása semmilyen formában nem jelzi a változatok közötti eltéréseket, pedig azok a Tengelyi László említette „állandóan változó” egyéni identitáskép alakulástörténetét is megmutathatnák. Jellemző lehet viszont, hogy kinek ajándékozta élettörténetének példányait: két fiának és a háborúban eltűnt fia családjának, majd a falubeli tanítónak, egy tekintélyes, később püspöki rangra emelkedett, de nem helyben szolgáló papnak egy szakrális helyen – a doroszlói búcsúban –, egy vajdasági, terepet járó, a kisebbségi magyar napilapnál dolgozó újságírónak. A hetedik példányt pedig – akár egy közkönyvtárban – bárkinek a rendelkezésére bocsátja, aki igényt tart rá.

Bevezetőjéből kiderül, ő már nemcsak saját életének megörökítését tartja fontosnak, hanem olyan célzattal lát hozzá az íráshoz, hogy aki elolvassa, azt kövesse, „ami jó és igaz” (Bálint, 2010, 7). Írását sem csak utódainak – vagy ahogy ő nevezi: „családjainak” – szánja, hanem értelmiségi elismerésre is vágyik, ezenkívül pedig „minden katolikus keresztény magyar testvéré”-nek szenteli, iránymutató erkölcsi példázatként. Alcímében a következő olvasható: „Ez egy földművesnek az életrajza, amelyből minden ember tanulhatna”. Az írás tanulságosságára folyamatosan reflektál, egy helyen példázatnak nevezi, és Jézus hegyi beszédéhez hasonlítja (Bálint, 2010, 211).

Nem tudjuk pontosan, milyen könyveket olvashatott élete alkonyán Idősb Bálint József, azt azonban elárulja, hogy olvasmányélményei ihlették élete folyásának lejegyzésére: „Mivel sok jó könyvet olvastam, különösen életem utóbbi felében, elgondolkodtam, hogy azok az emberek, akik azon könyveket írták, mind az Úr Jézus tanításából és evangéliumából meg az ő életük folyamán történt különböző életfelfogásokból merítették” (Bálint, 2010; 7). Az idézet alapján a Biblia és a referenciális élettények válhattak forrásanyagává, bár annak nincs nyoma, hogy a Biblia elmélyült olvasására vagy értelmezésére is vállalkozott volna.

Az assmanni „egyéni identitás” tapasztalata az írás intenciójában mutatkozik meg, miszerint az „*az egyén tudatában kiépült és fenntartott kép az őt mindenki mástól (»szignifikánsan«) megkülönböztető vonásokkal, a hús-vér test vezérfonala mentén kifejlődött tudat az egyén redukálhatatlan sajátosságáról, összetevészethetlenségéről és pótolhatatlanságáról*” (Assmann, 2004, 130). Valójában az egyéni identitás nem más, mint „*az emberélet »sarkadatoktól« – születéstől és haláltól – közrefogott kontingenciájával, a létezés testszerűségével és alapszükségleteivel kapcsolatos*” (Assmann, 2004, 130-131) tényezőinek együttese. Ehhez azonban olyan képzetek járulnak, amelyek az egyéni identitás elé kerülnek Idősb Bálint József szövegében. „*Nem a magam dicséretét akarom méltatni, hanem*

Isten dicsőségét emelni szerénységemből, ahogy tehetségemből telik” (Bálint, 2010, 7). Egyrészt a gyermekkori iskolai tananyag vallási sztereotípiáit halljuk, amelynek szerves része az alázat és szerénység hangoztatása. Az istendicséret az egyéni identitás elé kerül, és a könyvnek szinte nincs is olyan lapja, amelyen szóba ne kerülne.

Ilyen kontextusban már a személyes identitás kérdése vetődik fel. A személyes identitás „az egyén minden olyan szerepének, tulajdonságának és képességének foglalatja, melyek a társadalomépítmény speciális konstellációiba tagolódása révén hárul rá” (Assmann 2011, 113). Fokozottan vetődnek fel ennek kapcsán az egyén társadalmi elismertségére és társadalmi besorolhatóságára vonatkozó utalások, amelyek ezúttal a katolicizmus és az istenhit mentén jutnak érvényre. Assmann arra a következtetésre jut, hogy:

Az Én-azonosság mindkét vetülete – még az egyéni identitás is – »szociogén« és kulturálisan meghatározott. Mindkét folyamat, az individualizáció és a szocializáció is kulturálisan kijelölt pályákon zajlik. Az identitás mindkét aspektusa olyan tudatra tartozik, melyet az adott kultúra és korszak nyelvezete és képzeletvilága, értékei és normái sajátos módon formálnak és szabnak meg. A társadalom tehát – tökéletesen az első állítás értelmében – nem olyasmi, ami szemben áll az egyénnel, hanem az egyénnek magának alkotóeleme. Mindenfajta identitás, így az Én-azonosság is, társadalmi konstrukció lévén, kulturális identitás (Assmann, 2004, 131).

A személyes identitás tekintetében a visszaemlékezésben a paraszti életvilág a második helyre kerül, legalábbis a retorika vonatkozásában. Valójában azonban a földművessors állomásait tartja legfontosabbnak. Nemcsak az önfenntartás, hanem a gazdasági gyarapodás szakaszait írja le. Mind a szöveg nyelvezete, mind erkölcsi értékrendje ennek a társadalmi rétegnek a normarendszeréhez igazodik.

MOZGÁSTEREK, KULTURÁLIS TALÁLKOZÁSOK, FORDULATOK

Ennek megfelelően alakulnak a mozgásterek is. Kezdetben, míg a bácskai faluban, Telecskán meg nem honosodnak a szülei, a házak jelentik a legfőbb „migrációs” kört, egyik házból a másikba költöznek, ahogyan anyagi helyzetük és körülményeik engedik. Majd a felnövekvő fiatalembert már a szomszéd faluba rendeli munkája. S végül – a férfiak gyakori vándorlási terepe – a katonaság a nagyobb perspektíva mellett az idegenség megtapasztalásához is hozzájárul.

Az idegen kezdetben – az első világháború előtti időkben járunk – még „házhoz jön”, a kisgyerek tapasztalja, hogy a szerb fiút ültetik az első padsorba, pedig nem is jobb tanuló nála. A szerb fiú is magyarul tanul, német gyerek is jár az osztályba: ekkor még nem az etnocentrikus gondolkodás határozza meg az életrendet. A vagyonosság, a jómód a kiválóság alapja, s ebben a hierarchiában lemarad a szegényebb.

Az idegenség keletkezéstörténetéhez szervesen kapcsolódik az út, az utazás konstitúciós elve, amely ebben az esetben migráció során valósul meg. Ezzel együtt

az egyén státusa is megváltozik: kikerül addigi otthonos, ismerős világából. Az idegenségérzet kezdetét az interkulturális perspektívát is aktivizáló alkotásokban a háború jelenti, amely az egyén életének közvetlen, fizikai fenyegetettségét vetíti előre. „Ha a Saját definíciójának szüksége van a Másikkal való konfrontációra, hogy saját határait kijelölje, akkor a háború a legélesebb kulturális konfliktus, és ilyen minőségében a legerősebb motiváció is a kulturális önarckép megrajzolására” (Hima, 2004, 17).

A kamasz, aki tizenhat éves koráig többször is részt vesz sorozáson – vagy ahogy maga mondja: „sorozaton” –, de alacsonyok és véznának bizonyul, először akkor szembesül a háború tapasztalatával, amikor gyermekként kikíséri bátyját a vonathoz, amely a galíciai frontra szállítja. Ekkor még a külsőségek ragadják magukkal:

Nekem gyermeki ésszel, bár sajnáltam és szerettem a bátyámat, mégis olyan öröm és élmény volt, hogy ott lehettem. Elöl mentek a tiszt katonásan, utánuk a gyalogság, ezek után a trombitászenekar, végül a gépfegyveres osztag, amelyben az én Jani bátyám is menetelt a kövesúton, én pedig a járdán kocogtam mindig a bátyám irányába. A szemem mindég csak őt figyelte, meg a zene hangját élveztem, gyönyörködtem (Bálint, 2010, 25).

Az első világháború elvesztésének leírása azonban már kimerül a korabeli hazafias versek és nóták a beépítésével, sztereotip szlogenek sokaságával együtt: „Gyász borult a szép magyar hazára, széjjel lett tépve. Amiért oly sok drága magyar vér elfolyt” (Bálint, 2010, 37).

A katonaságot azonban ezek után nem kerülheti el, a magyaroknak is el kellett menni „jugoszláv katonának”. Kiderül ekkor, hogy magyar katonának lenni státuszimbólumot jelentett volna. A korábbi kiszuperálás tényét az elbeszélő nem szerencsés körülményként, hanem fájó tényként élte meg. A nyelvtudás és a kulturális különbség a határmódosulással együtt kerül kielezett pozícióba: „Egy délután heverészek a szobában, egyszer csak nyílik a szobaajtó, két szerb rendőr meg egy helybeli rendőr, vagyis ez volt a tolmács, mert akkor még mi nem tudunk egy szót sem szerbül” (Bálint, 2010, 40).

Addig a földműves környezet immobilis életét éli, szülőfalujától nemigen távolodik el, ezért ábrázolja részletesen a katonaélet útvonalaival, fogja fel nagy jelentőségüként a geokulturális tapasztalatot: „elvittek bennünket Prizrenbe. Akkor még nem volt arra vasút. Két nap mentünk vonaton, Zomborból fel Szabadkának, Topolya, Verbász, Újvidék, Belgrád, Niš, Szkopje, onnan nyugatnak Uroševacig, és onnan 60 km gyalog Prizrenig” (Bálint, 2010, 48). A katonaság emlékei közé kerül, hogy „jól éltek”, és elsősorban a vezényszavakat és a katonai rangokat tanulták meg szerbül, ezeket az önéletíró is szerbül nevezi meg. A parasztfiúnak nem jelent külön megterhelést a békeidőben a katonaság, ahol multikulturális közösségbe kerül, „5 magyar, 3 német és 2 szerb” (Bálint, 2010, 51) fiatalember társaságába. „A katonaságnál kipihentem magam, különösen 4 hónapot az albán határon nem dolgoztunk, urasan éltünk” (Bálint, 2010, 51).

A leszerelés után otthon konszolidált időszak következik. Elkezdődik a két világháború között az autonóm kollektív identitás kialakulása. „Kollektív identitáson, vagyis Mi-azonosságon azt a képet értjük, amelyet egy csoport önmagáról fest, s amellyel a tagok azonosulnak. A kollektív identitás azonosulás kérdése a részt vevő egyéneknek részéről” (Assmann, 2004, 131). Feltétele, hogy a csoport tagjai felvállalják, ugyanis „önmagában” nem létezik. Ereje is attól függ, mennyire él elevenen a csoporttagok tudatában, mennyire motiválja a gondolkodásukat és cselekvésüket. A kialakuló kollektív identitás jelzéseivel találkozunk a visszaemlékezés lapjain: „Az 1941-es esztendőben vagyunk, izgalmas napok következnek, pedig már lassan beletörődünk, hogy Jugoszláviához tartozunk. [...] Megalakult a Magyar Közművelődési Egyesület. Egyes estéken szép összejövetelek voltak [...] szép magyar verseket, nótákat és felolvasásokat tartottunk” (Bálint, 2010, 75).

Ám hamarosan újabb átrendeződés veszi kezdetét, s a második világháborús magyar államhatalmat a közösség amellet, hogy vegyes érzelmekkel fogadja, ismét kimozdítotttsággként él meg. A háború a visszarendeződés irányában hat, megtöri az éppen kialakulófélben levő kollektív identitás konstituálódását.

Az önéletíró behívják katonának 45 éves korában, s etnocentrikus gondolatainak ekkor is emocionális töltése van: „Nagyon szépen hangzott az a magyar vezényszó, nem úgy, mint mikor jugoszláv katona voltam” (Bálint, 2010, 76). A kulturális különbségekre utal, hogy a visszaemlékező a puskát „nagyon utálja”, célozni ugyan tanult, de löni soha nem lőtt. Végül szerencséje van, mert elkerüli a frontszolgálatot.

Az újabb fordulatra a második világháború végén, a partizánok bejövetelekor kerül sor. A katolikus templom környéki gyülekezés, a partizán nők, a harmonika, a kóló, a lövöldözés leírása saját és idegen kultúraspecifikus jellemzőire irányítja a figyelmet. Ilyen körülmények között az új hatalom és az őslakos közösség közötti bérniféle átjárhatóság illuzórikussá válik.

Az úton mindég lövöldöztek, az én két lovam majd kibújt a bőréből, talán vesztetmet és vesztüket érezték. A templommal szemben, az emeletes iskola mellett megállunk a kocsikkal, de annyi ott a partizán, úgy forr a templom környéke. Egy csapatot itt kísérnek, férfiak, nők, olyan 16-17 éves gyerekek, a harmonikás kísérte őket. A másik csapat a templom előtt járja a kólót, szól a zene, mindenfelé lövöldöznek, az én lovaim csak úgy rettegnék (Bálint, 2010, 78).

A beszolgáltatások után az első „szabad választások” következtek, s ez az egyik olyan szöveghely, amely az emlékiratíróból erős indulatokat, elutasító érzelmeket vált ki: „öcska, rongy emberekre adták le szavazatukat a telecskai emberek, akik nem tudták, hogy a leghaszontalanabb embereket választották meg a község vezetésére” (Bálint, 2010, 97). Név szerint is felsorolja őket: „A híres Bezdán Andor, a másik, a párja, Medve János, akik példaképei lettek a kommunista rezsim vezetőinek” (Bálint, 2010, 97).

AZ IGAZ TÖRTÉNETEK MŰFAJI KÉRDÉSÉRŐL

S. Dobos Ilona szerint az ún. „igaz történetek” elbeszélései közben nagy különbségek tapasztalhatók a férfi és a női elbeszélők között. A nők elbeszélése elsősorban a szerelem, a családi élet intim eseményei köré szövődnek, nagyon gyakoriak az anyóstörténetek vagy az első szerelem élményének elbeszélései. A férfiak ezzel szemben élménytörténeteket írnak, azon belül is a hőstörténet dominál, amely az elbeszélőt ruházza fel szinte emberfeletti tulajdonságokkal. De találhatóak közöttük rémtörténetek, vagy éppen vidám, mulatságos históriák, s nem ritkák az oktató célzatú példabeszédek sem.

Esetünkben ezek a kategóriák nem alkalmazhatóak. Idősb Bálint József az, aki a nőelbeszélőnél sokkal részletesebben leírja leánykérésének történetét, melyben a matriarchális társadalmi berendezésnek jut nagy szerep: minden megkért lányról előbb az anya mond véleményt, ő adja beleegyezését, amit az elbeszélő – bármily ellentmondásosak is az anya döntései – ellenvetés nélkül jóváhagy. A családi perpatvarok gyakran átláthatatlan eseményeit is rögzíti, amelyek a vagyontárgyak birtoklásának indokoltóságát firtatják. Többször kitér gyermekeinek születésére, a csecsemőhalál tényére is. Történetébe ugyan gyakran sző moralizáló elemeket, epizódokat, elsősorban vallási oktató szövegrészeket, amelyek ily módon áthatják életnarrációját, emlékezésének jelentősebb rétege mégis a család és a társadalom, egyéni és közösségi identitás metszéspontján alakul, melybe gyakran az elégedetlenség empatikus, ámde gyakran sztereotipikus hangjai vegyülnek. A kultúra azon elemei kerülnek felszínre, amelyeknek általában nem vagyunk tudatában.

Ezzel szemben Müller Teréz asszonyként magára vállalja a családról való gondoskodás terhét, élete végéig önfenntartó és innovatív személyiség, olyan traumatapasztalatokat közöl, amelyekhez hasonló a vajdasági magyar irodalomban igen kevés keletkezett. Dac, sértettség, makacsság, ugyanakkor a rendkívüli találékonyság a narrátor személyiségjegye, melynek hátrányaival tisztában van, és mindenkor számol is. Ennek ellenére egy kiteljesedett, végsőkéig nyitott, stabil, ám változásra mindig kész személyiség elégedettségének életpályáját ismerjük meg életelbeszéléséből.

A különbség ez esetben nem genderspecifikus, sokkal inkább az életnarrációk íróinak attitűdbeli különbségeire mutat, melyeket a kulturális eltérések, az interkulturális világtapasztalat még tovább mélyít és árnyal.

IRODALOM

- Assmann, J. (2004). A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Bindorffer, Gy. (2001). Kettős identitás. <http://mek.oszk.hu/03600/03649/03649.pdf>, 1914. márc. 30.
- S. Dobos, I. (1964). Az igaz történetek műfajának kérdéséről. *Etnographia*, 2, 198–217.
- Gvozden, V. (2005). Aleksandar Tišma és a holocaust-effektus. *Ford. Orcsik, R. Tiszatáj*, 1, 82–98.

- Hima, G. (2004). A háború mint konfliktus és kontaktus. In: Hima, G. (szerk.) (2004) *Ami a kultúrákat összeköti (17–27)*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem.
- Idősb Bálint, J. (2010). *Imádkozzál és dolgozzál*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.
- Laub, D. (1992). Two Bearing Witness, or the Vicissitudes of Listening. In *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, eds. Shoshana Felman, Dori Laub, Routledge, 55–74.
- Lejeune, Ph. (2008). A napló mint „antifikció”. In: Mekis D., J. & Z. Varga, Z. (szerk.) (2008). *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai (13–24)*. Budapest–Pécs: L’Harmattan–Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék.
- Müller, T. (2011). *Igaz történet*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.
- TENGYELI, L. (1998). *Életrajz és sorseseemény*. Budapest: Atlantisz.
- Tišma, A. (2001). *Dnevnik 1940–2001*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Tišma, A. (2005). *Ugyanaz. Naplórészletek*. Ford. Orcsik R. Tiszatáj, 1. 91–128.
- Tišma, A. (2012) *Sečaj se večkrat na Vali (2 kiadás)*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Zlatař, Andrea. 2012. A test mint a kommunikáció módja. Ford. Ladányi, I. *Filológiai Közlöny*, 2. 160–175.

Eva Toldi

IDENTITET, KULTURNO PAMĆENJE, ŽIVOTNA PRIČA

REZIME

Ova studija razmatra memoare *Igaz történet (Istinita priča)* Tereze Miler i *Imádkozzál és dolgozzál (Moli se i radi)* Jožefa Balinta Starijeg. Fokuszirana je na pitanje kako se na prostor Mađara u Vojvodini reflektuju promene vlasti, kako u društvu stalno izloženom radikalnim promenama funkcionisanje struktura vlasti određuje odnose većine i manjine i sistem njihovih uzajamnih veza. U kontekstu životne priče, preko pripovedanja o svakodnevicu jedne jevrejske trgovačke porodice i jedne zemljoradničke porodice, uobličavaju se istorijski preobražaji, prelomne linije, traumatični životni događaji i promene identiteta dvadesetog veka. Prepoznajemo kulturno-specifične karakteristike sopstvenog i tuđeg iskustva, kao i njihove promene i pomeranja.

Kreativno primenjujući teoriju Jana Asmana o kulturnom pamćenju, prikazuje procese nastajanja i uzajamnog uticaja pojedinačnog i ličnog, odnosno kolektivnog identiteta, kako su predstavljani u životnim pričama.

U konačnom zaključku studija se bavi i rodno specifičnim aspektima. Opšteprihvaćeno mišljenje je da su u pripovetkama žena u centru pažnje prvenstveno ljubav i intimni događaji iz porodičnog života. Nasuprot tome, muškarci pišu o doživljajima u kojima dominiraju junačke priče koje pripovedaču daju skoro nadljudske sposobnosti. Mogu se, međutim, među njima naći i krimi priče ili pak vesele, zabavne dogodovštine, a neretko i poučne priče čiji je cilj prosvetličanje. U našem slučaju se te kategorije ne mogu primeniti bezrezervno. Jožef Balint Stariji svoju prosidbu opisuje mnogo detaljnije nego što to čini Tereza Miler. Muški narator u pripovetci veliku pažnju posvećuje matrijarhalnoj društvenoj strukturi: o svim devojkama mišljenje prvo daje majka, ona je ta koja odbija ili odobrava brak, i njenu odluku – čak i ako je protivna – sin bez pogovora prihvata. Nasuprot tome Tereza Miler, kao supruga, prima na sebe teret brige o porodici, do kraja života krasi je samoodržanje i inovativnost, saopštava tako traumatična iskustva da slična nalazimo veoma malo u vođanskoj mađarskoj književnosti, kao na primer opisivanje novosadske racije

1942. godine. Osobine ličnosti naratora su prkos, uvređenost, tvrdoglavost, a istovremeno i izuzetna snalažljivost, svesna je njihovih loših strana, i s njima uvek i računa. Uprkos tome, iz njene pripovetke upoznajemo zadovoljstvo životnog puta jedne ostvarene ličnosti, do kraja otvorene, stabilne, ali uvek spremne za promenu.

Razlike u ovom slučaju nisu rodno specifične, pre ukazuju na razlike u stavovima pisaca životnih priča koje kulturne različitosti i interkulturalno iskustvo dodatno produbljuju i nijansiraju.

Ključne reči: životna priča, kultura pamćenja, identitet, interkulturalnost, mađarska književnost u Vojvodini

Éva Toldi

IDENTITY, CULTURAL MEMORY, LIFE STORIES

SUMMARY

The study focuses on two life stories: *Igaz történet* (A True Story), by Teréz Müller and *Imádkozzál és dolgozzál* (Pray and Work) by József Bálint. It shows how changes of power or relations between the majority and minority are reflected in the Hungarian literature in Vojvodina. Twentieth-century historical transformations, traumatic life events and identity changes are outlined in the background through the daily lives of a Jewish merchant family and a farmer's family. We can recognize the culture specific features of the experiences of self and foreign, their shifts and changes.

Applying creatively Jan Assmann's theory on cultural memory, the study focuses on showing the process of the development and interaction between individual or personal identity and collective identity in these life stories.

The author of the study also draws some gender specific conclusions. The narratives of women are structured primarily around love, intimate events in the family, often stories about mothers-in-law. Men, on the other hand, write about their adventures, mostly heroic, which imbue the narrator with almost superhuman powers. But they also may include horror stories, or happy, funny events, while moral homilies are also frequent. Yet, these categories do not apply in our cases. József Bálint gave a more detailed description of his marriage proposal than the female narrator, Teréz Müller, and in his story a crucial role was given to a matriarchal social structure: his mother gave her opinion about all the girls whom he was going to propose to, and she was to give her consent, too, which he accepted with no objections, no matter how controversial her decisions were. Teréz Müller, on the other hand, bore the female burden of taking care of her family, and remained an innovative personality to the end of her life, communicating in the meantime trauma experiences of the massacre of Jews in 1942, which are exceedingly rare in the literature of Hungarians in Vojvodina. Her personality as the narrator included spite, hurt and defiance, but it is also characterized by exceptional resourcefulness; she was aware of her drawbacks, and always took them into consideration. Despite of all, her story reveals the career of a content person: she felt fulfilment, she was endlessly open and always ready for change.

The difference between the two autobiographies is not gender-related, but rather stems from the differences in the authors' respective attitudes, which are further underlined and nuanced by cultural contrasts and an intercultural experience of the world.

Keywords: life stories, cultural memory, identity, interculturality, Hungarian literature in Vojvodina